

Jan A.F. de Jongste

Om de religie of om de vrijheid

Spanningen tussen stadhuis en kerk
in Leiden na het beleg

G2A74-2

Om de religie of om de vrijheid

Spanningen tussen stadhuis en
kerk in Leiden na het beleg

Jan A.F. de Jongste

3 Oktoberlezing 1998

Sdu Uitgevers, Den Haag

3 Oktoberlezingen

Redactie:

Prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg

Dr. F.S. Gaastra

Dr. D.J. Noordam

Dr. R.P. Fagel

L.M.M. Heruer

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October-Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan drie oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn eigen manier naar het beleg en ontzet van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

1997: R.P. Fagel, Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.

1998: J.A.F. de Jongste, Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stad-huis en kerk na het beleg.

3 OCTOBER - VEREENIGING - LEIDEN

Rijks Universiteit Leiden

© 1998 Jan A.F. de Jongste

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08802 X

Om de religie of om de vrijheid

Tijdens het eerste beleg van Leiden, in december 1573, besloot het stadsbestuur in navolging van hetgeen in Haarlem en Alkmaar was gebeurd noodgeld uit te geven. Het werden vooreerst guldensstukken, vervaardigd van geperst papier.¹ De voorzijde droeg naast het jaartal 1574 en de klimmende Hollandse leeuw het randschrift *Haec libertatis ergo*, de keerzijde het Leidse wapen en de tekst *God behoede Leyden*. Met het latijnse randschrift bedoelde het stadsbestuur, dat het in de strijd tegen de Spanjaarden ging om de vrijheid. Vooral bij de overtuigde calvinisten viel deze interpretatie van de Opstand niet in goede aarde. Dat bleek tijdens een dienst in de Pieterskerk, toen de predikant geërgerd vaststelde dat de tekst op de noodmunten *Haec religionis ergo* had moeten luiden. De strijd ging immers niet alleen 'om de wterlycke liberteyt ende vryheyt', maar veel meer 'om de Religie ende gheestelycke vryheyt der consciëntien'. Woedend vergeleek hij vanaf de kansel de politieke leiders met 'epicuresche zwijnen', die alleen maar dachten aan hun voer. Onder zijn gehoor bevonden zich ook burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werff en de naast hem gezeten stadssecretaris Jan van Hout. In een opwelling van drift greep deze laatste naar zijn pistool en met een blik op de kansel vroeg hij de burgemeester: 'Zal ik hem er af lichten?'. Met moeite wist Van der Werff hem van zijn plan af te brengen en te kalmeren.²

Dit bekende verhaal brengt ons midden in het spanningsveld

tussen kerk en stadhuis. Binnen het tijdsbestek van slechts enkele jaren groeide deze spanning uit tot een heftig en langdurig conflict, waarin het stadsbestuur en de door het grootste deel van het gereformeerde kerkvolk gesteunde kerkenraad scherp tegenover elkaar kwamen te staan. Het verloop van deze confrontatie in 1579 en 1580 zal slechts in hoofdtrekken worden geschetst. Centraal staat de vraag naar de achtergronden van deze botsing, die zelfs tot een scheuring binnen de kerk leidde. Voor het beantwoorden van deze vraag zal het nodig zijn beide polen, stadhuis en kerk, zowel afzonderlijk als in hun onderlinge verhouding in het betoog te betrekken. Daarom zal de aandacht eerst uitgaan naar de politieke en de kerkelijk-godsdienstige ontwikkelingen na 1572, toen ook Leiden de kant van de opstand koos.

Bestuur en politieke ontwikkeling na 1572

De basis van het bestuurlijke bestel in Leiden vormde de Veertigraad, ook wel 'grote vroedschap' genoemd, waarvan de leden voor het leven zitting hadden. Bij vacatures, ontstaan door overlijden of vertrek, vulde de raad zich gewoonlijk zelf aan. Voor het lidmaatschap golden bepaalde criteria: men moest bij voorbeeld tenminste 28 jaar oud en minstens zeven jaar poorter van de stad zijn. Zo gold ook de regel dat een vader en een zoon of twee broers niet tegelijkertijd deel mochten uitmaken van de raad. Dat de keuze beperkt was tot de sociale top, kunnen we opmaken uit het feit dat de Veertigen gekozen moesten worden 'uyt de ryckste ende gequalificeerste vande burgheren'. Behalve als bestuurlijke instelling met wetgevende en adviserende taak trad de Veertigraad ook op als kiescollege: elk jaar koos de raad vier burgemeesters, die als dagelijks bestuur fungeerden. Eveneens nomineerden de Veertigen telkenjare zestien kandidaten, waarna de stadhouder uit deze voordracht

acht tot schepen benoemde. Samen met de schout, die namens de landsheer door de stadhouder en later op voordracht (drietal) van de raad formeel door de Staten van Holland werd gekozen, vormden burgemeesters en schepenen het Gerecht. De schout nam een bijzondere positie in: in de wijze van aanstelling kwam tot uitdrukking dat hij oorspronkelijk de vertegenwoordiger van de landsheer was, en tot 1619 gold dan ook zijn ambt als onverenigbaar met het lidmaatschap van de Veertigraad.

Het Gerecht was het belangrijkste bestuurs- en rechtscollege, en als zodanig verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. De ambten van burgemeester en schepen rouleerden binnen een kleine groep personen, die de kern vormden van het bestuur en zo het oligarchische karakter daarvan nadrukkelijk accentueerden. Deze kleine kring werd ook wel omschreven als de 'kleine vroedschap'. Voor nauw bij het bestuur betrokken werkzaamheden beschikte de stad over enkele gesalarieerde ambtenaren: de pensionaris – sinds 1551 waren er twee van deze juridisch geschoolde adviseurs – en de stadssecretaris, in deze periode de bekende, uiterst bekwame en veelzijdige Jan van Hout.³

De aansluiting van de stad bij de opstand in de zomer van 1572 en het zich in twee fasen afspelende beleg van 1573-1574 hadden althans op het hoogste bestuurlijke niveau geen fundamentele wijziging van het bestuursstelsel tot gevolg. Wel traden veranderingen op in de feitelijke werkzaamheden, omdat de gewestelijke politiek steeds meer de aandacht van Veertigraad en burgemeesters opeiste. Wat ook veranderde was de personele samenstelling der bestuurscolleges. De overgang van Leiden was vooral het werk van enkele ballingen, zoals Pieter Adriaensz. van der Werff, Jan Cornelisz. Paedts van Santhorst, Huych Jansz. van Alckemade en Willem Jan Reyersz. van Heemskerck. Zij waren in 1567, na de Beeldenstorm en de daarop gevolgde repressie, de stad om het geloof ontvlucht, en keerden in juni 1572 terug om Leiden aan de zijde van Oranje

te brengen.⁴ Onder druk verklaarde het weinig toeschietelijke stadsbestuur zich bereid geen troepen van stadhouder Bossu in de stad toe te laten. Enkele dagen later verschenen de eerste Geuzentropen, tegen de komst waarvan de regering zich kort tevoren nog fel had verzet. Zij werden weldra door andere Geuzenvendels gevolgd en spoedig daarop begon het plunderen van kerken en kloosters. Op 20 juli werd de eerste gereformeerde preek gehouden in de Onze Lieve Vrouwekerk.

De anti-katholieke maatregelen, de regelrechte daden van terreur en de groeiende steun aan de zaak van de opstand brachten velen ertoe de wijk te nemen, wat hun de scheldnaam 'glippers' bezorgde. Sommigen vestigden zich in de buurt van Leiden, anderen trokken naar Utrecht, Haarlem of Amsterdam. Maar liefst vijftien regeringsleden gaven op deze manier blijk van hun politieke en godsdienstige gezindheid. Enkelen zouden tijdens het beleg daarvan door hun steun aan de Spanjaarden nog nadrukkelijker getuigenis afleggen.⁵ Allen waren overtuigd katholiek en in hun afkeer van de opstand trouw aan het wettige gezag van Filips II en de overheid in Brussel. Wegens hun behoudende politieke opvattingen zou men hen kunnen kenschetsen als 'rechts'.

In november 1572 werden dertien nieuwe Veertigen gekozen, die de plaats innamen van deze 'fugityven', degenen die de stad uit onvrede met de politieke en godsdienstige ontwikkeling waren ontvlucht. Ook in 1573 deden zich nog enkele personele wijzigingen voor. Zo werden twee leden van de raad ontslagen en zelfs gevangen gezet, omdat zij in verband konden worden gebracht met de als verraad beschouwde activiteiten van enkele 'glippers'.⁶ De ontslagen leden van de raad werden voor een deel vervangen door personen die betrokken waren geweest bij de troebelen van 1566-1567 en duidelijk protestantse sympathieën hadden. Deze veranderingen hadden derhalve tot resultaat, dat in politiek opzicht 'rechts' zoal niet geëlimineerd dan toch aanzienlijk verzwakt werd ten gunste van 'links', degenen

die vol overtuiging de kant van de opstand hadden gekozen. In die keuze waren zij gesteund door (vermoedelijk) het grootste deel van een brede middengroep, die geen eenheid vormde, maar wel gekenmerkt werd door een gemeenschappelijke afkeer van uitersten, of die nu het stempel droegen van 'links' of van 'rechts'.⁷ Het kort vóór en tijdens het tweede beleg gevoerde beleid werd een lakmoesproef voor dit deels vernieuwde bewind.

Slechts enkele dagen na het ontzet, op 14 oktober 1574, ontsloeg de Prins de regering en benoemde vervolgens vier nieuwe burgemeesters en acht nieuwe schepenen. Bovendien bracht hij de Veertigraad terug tot het getal van 28 leden door buiten de magistraatsleden slechts zestien personen in de raad aan te stellen. Hij rechtvaardigde de ingreep door onder andere te wijzen op de noodzaak 'alle gelyckheyt, gerustigheyt, ende goede geregelt heyt in de regeringhe' te herstellen. Deze wetsverzetting hield duidelijk verband met de meningsverschillen die tijdens het beleg aan de dag getreden waren tussen degenen die de strijd tot het bittere eind wilden volhouden en anderen die vooral tijdens de laatste fase aan het twijfelen waren geraakt of in het licht van de uitzichtloos lijkende situatie op een overeenkomst met de Spanjaarden hadden aangestuurd. De hele ingreep en meer in het bijzonder de reducering van de bestuurderskring was zonder twijfel een duidelijke schending van de stedelijke privileges. Het doel van Oranje was een blijvende loyaliteit van de Leidse machthebbers aan de zaak van de opstand tot stand te brengen. In politiek opzicht betekende deze zuivering, dat degenen die de opstand niet ten volle ondersteunden werden uitgeschakeld. De godsdienst speelde bij de ingreep slechts een ondergeschikte rol.⁸

Pas in oktober 1576 werd de raad weer op het oude getal van veertig personen gebracht. Deze 'normalisering' hield misschien verband met het succesvolle verloop van de opstand: begin november 1576 werd de zogeheten Pacificatie van Gent

gesloten. Bij die overeenkomst tussen Holland en Zeeland aan de ene kant en de overige gewesten met Brabant en Vlaanderen als kern aan de andere kant verbonden alle gewesten der Nederlanden zich de Spaanse troepen te verdrijven. De sluiting van deze vrede was een triomf voor de gematigden aan beide zijden. De euforie duurde echter maar kort. Een groeiend onderling wantrouwen, gevoed door nauw met elkaar verweven ontwikkelingen van politieke, sociale en godsdienstige aard, maakte dat de onderlinge tegenstellingen steeds groter werden. Onder die omstandigheden waren juist de gematigden tot een politieke keuze gedwongen: voortzetting van de strijd, of terugkeren tot volstrekte loyaliteit tegenover de wettige landsheer Filips II – een andere keuze was niet langer mogelijk. De Hollandse regenten kozen voor voortzetting van de strijd tegen Spanje, het duidelijkst tot uitdrukking gebracht in de sluiting van de Unie van Utrecht (begin 1579) en de 'verlating' van Filips II (1581). Wat het doel betreft hield deze keuze der gematigden aansluiting bij de overtuigde calvinisten in, maar dit betekende allerm minst dat zij zich in alle opzichten aan het gedachtegoed der rechtzinnige gereformeerden uitleverden. Integendeel: in de nieuwe politieke constellatie oefenden zij een evident matigende invloed uit.⁹

Ook in Leiden valt die matigende invloed alleen al in de personele samenstelling der bestuurscolleges te bespeuren.¹⁰ In de eerste, revolutionaire fase (1572-1574) werden enkele voormalige ballingen en notoire calvinisten als de reeds genoemde Huych Jansz. van Alckemade en de oud-schepen Jan Cornelisz. Paedts van Santhorst in de raad opgenomen. Opvallend is dat nadien aan geen van beiden een belangrijk ambt en daarmee grote politieke invloed toeviel. Tegenover de benoeming van deze overtuigde calvinisten staat dat katholieken als de brouwer Cornelis Adriaensz. van Barreveld (Veertig sinds 1561) en Claas Adriaansz. van Leeuwen (in 1573 Veertig geworden) bij de zuivering van 1574 werden gehandhaafd. De laatste bracht het

herhaaldelijk tot burgemeester. Ook in de jaren 1580 werd bij vacatures in de Veertigraad enkele keren een beroep gedaan op katholieken als Jacob Thomasz. van Swieten en Hendrick Egbertsz. van der Hal. Voor beiden was een typische regenten-carrière weggelegd. Ook Jan Jansz. van Baersdorp, burgemeester tijdens het beleg maar in 1574 weggezuiverd, kwam in 1580 terug en werd al in 1581 en vele malen daarna opnieuw burgemeester. Hij getuigde in 1587 van zichzelf: wie mijn hart opensnijdt, zal daar een dubbelovergehaalde katholiek vinden, hoe dikwijls ik ook ter kerke ga.¹¹ Zelfs enkele 'glippers' kwamen terug, zij het niet in de raad doch in lagere bestuurlijke ambten. Volgens de predikant Caspar Coolhaes gold in 1579 voor de dertien leden van het Gerecht, dus de politieke 'inner circle', dat vijf van hen geregeld aan het Avondmaal deelnamen en dat de overigen wel elke zondag in de kerk kwamen maar geen lidmaat van de gereformeerde gemeente waren.¹² Bekend is ook dat Pieter Adriaensz. van der Werff, die na 1577 vele malen het burgemeesterschap bekleedde, zijn zoon onderwijs liet geven door de schoolhoudende Haarlemse kanunnik Willem van Assendelft.¹³ Deze voorbeelden kunnen duidelijk maken, dat van het Leidse stadsbestuur geen straf gereformeerde koers te verwachten valt.

De beginjaren der gereformeerde kerk

Van het prille begin van de gereformeerde gemeente in Leiden weten we betrekkelijk weinig, omdat kerkelijke bronnen ontbreken.¹⁴ Vanaf juli 1572 werden drie predikanten betaald. Tegen oktober 1572 hielden de gereformeerden diensten in tenminste twee van de hoofdkerken, de Onze Lieve Vrouwekerk en de Pieterskerk. In 1573 is sprake van een kerkenraad en op 6 januari 1574 noteert de stadssecretaris Jan van Hout, dat 'die vande gereformeerde religie' zes ouderlingen en vijf diake-

nen hebben gekozen, een verkiezing die vervolgens op verzoek 'als wettelicken byde meeste stemmen geschiet' door het Gerecht wordt goedgekeurd.¹⁵ Er is dan dus een kerkelijke gemeente met aan het hoofd een gekozen kerkenraad (presbyterium of consistorie) met de ouderlingen als kern. In 1577 werden volgens dezelfde procedure acht ouderlingen en maar liefst twaalf diakenen aangewezen. Na het beleg gaat ook Leiden deel uitmaken van de boven-lokale kerkelijke organisatie van classes en synode. De Staten van Holland, in juli 1572 voor het eerst na het begin van de Opstand in Dordrecht bijeen, hadden op voorstel van Oranje wel besloten dat zowel gereformeerden als katholieken vrijheid van eredienst zouden verkrijgen, doch daar kwam in de praktijk niets van terecht. In 1572 en 1573 kwam het in Leiden herhaaldelijk tot gewelddaden tegen kerken en kerkelijke instellingen en werden geestelijken gemolesteerd of zelfs gedood. Vooral toen Holland met de komst der door Alva gezonden Spaanse troepen strijdtoneel werd en het gedrag van de 'glippers' een sterk polariserende invloed uitoefende, werden de katholieken steeds meer als potentiële verraders gezien. Ook in Leiden werd de gereformeerde kerk de enige door de overheid erkende kerk.

Het is een misverstand te veronderstellen, dat deze kerk vanaf het begin een grote aantrekkingskracht uitoefende. Tussen aan de ene kant een kleine groep van overtuigde calvinisten en aan de andere kant de al evenzeer van de waarheid van hun geloof overtuigde katholieken stond een grote middengroep van 'onbeslisten', personen die in de verwarrende reeks van religieuze opvattingen en denkbeelden hun weg nog niet hadden gevonden: 'protestantiserende katholieken en katholiserende protestanten'. Daarnaast kregen de volgelingen van Luther en de doopsgezinden een plaats in het religieuze landschap. Wat het politieke beleid betreft werd de heterogene middengroep al in een vroeg stadium gedwongen tot een keuze vóór of tegen de opstand. Dwang echter om ook in religieus opzicht een keuze

te maken was er niet. Weliswaar begunstigten de lokale en gewestelijke overheden overduidelijk de gereformeerden, van brute en systematische vervolging van katholieken en protestantse dissenters was geen sprake. De protestantisering of calvinisering is dan ook uiterst langzaam verlopen. Vermoedelijk was pas omstreeks het midden van de zeventiende eeuw de meerderheid van de bevolking in het gewest Holland protestants. Toen pas verdween dus de middengroep van 'onbeslisten'.

De basis van de gereformeerde kerkelijke organisatie vormde de gemeente, die volgens een besluit van de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574, nadrukkelijk samenviel met de Avondmaalsgemeenschap.¹⁶ Degenen die niet tot de gemeente behoorden omdat zij geen belijdenis hadden gedaan, konden niet aan de Tafel des Heren verschijnen. Buiten de gemeente bleef dus een vermoedelijk grote groep van 'liefhebbers' (in een eigentijdse vrouwelijke variant: 'beminsters'). Zij woonden regelmatig de kerkdiensten bij en waren ook geïnteresseerd in het wel en wee van de kerk, maar sloten zich om uiteenlopende redenen niet bij de gemeente aan door de stap te zetten naar het afleggen van de geloofsbelijdenis. Aangezien het Avondmaal een heilig sacrament was, was de aanwezigheid van personen die in zonde leefden of onoprecht in hun geloof waren, uit den boze. Inherent aan deze opvatting was, dat degenen die voor het eerst aan het Avondmaal wilden deelnemen zich moesten onderwerpen aan een indringend onderzoek naar hun levenswandel en geloof. En als men eenmaal lidmaat was geworden, stonden leer en leven nog steeds onder toezicht van de kerk. Het waren de ouderlingen, die samen met de predikanten tot taak hadden op de persoonlijke levenswandel en geloofsopvattingen van de gemeenteleden toe te zien en de kerkelijke tucht uit te oefenen. Vermaningen en uitsluiting van het Avondmaal waren daarbij veelvuldig gehanteerde middelen om de discipline te handhaven. De calvinistische Avondmaal-

sleer en de kerkelijke tucht hielden vele sympathisanten af van daadwerkelijke toetreding en vormden zo een rem op de groei van de gereformeerde gemeente.¹⁷

De indruk zou kunnen ontstaan, dat de kerk door eenvormigheid van opvattingen en normen gekenmerkt werd. Dat was echter geenszins het geval, zeker niet in deze haast experimentele fase waarin een nieuwe, of beter een hervormde kerk moeizaam opgebouwd moest worden.¹⁸ Al in de tijd van de vervolgingen was in de vluchtelingenkerken en kerken 'onder het kruis' het onderscheid gegroeid tussen *preciezen* en *rekkelijken*. Een dergelijke versimpelende typologie doet zonder twijfel onvoldoende recht aan de historische werkelijkheid en is dan ook alleen bruikbaar, indien men zich bewust is van de grote pluriformiteit van opvattingen en het bestaan van soms zeer persoonlijke varianten. De *preciezen*, de strikte calvinisten, zagen de kerk als een gemeenschap van uitverkorenen, hecht georganiseerd, met leden die aan straffe tucht onderworpen waren en met voorgangers die de zuivere leer zoals neergelegd in Confessie en Heidelbergse Catechismus volledig onderschreven. Zij streefden een geheel zelfstandige positie van de kerk naast de wereldlijke overheid na. De inrichting van de kerk volgens orthodox-calvinistische beginselen zou moeten geschieden zonder enige bemoeienis of inmenging van de overheid. Een en ander moest worden vastgelegd in een door een synode vastgestelde kerkorde. Deze opvattingen, die op de synode van Emden (1571) de overwinning hadden behaald, kregen tijdens de opstandsjaren langzamerhand de overhand in de kerkelijke vergaderingen. De *rekkelijken*, die zich als groep veel moeilijker laten omschrijven, waren afkerig van de steile rechtzinnigheid der overtuigde calvinisten, waarin zij een nieuw pausdom, een nieuwe inquisitie zagen. Hun gematigdheid, verdraagzaamheid en twijfel botsten met de in diep geloof wortelende zekerheid van het eigen gelijk der tegenpartij.

Over het algemeen voerden na 1572 onder de Hollandse

bestuurders, ook voordien al afkerig van politieke en religieuze scherpslijperij, *rekkelijke* of libertijnse opvattingen de boven- toon. Leiden vormde daarop geen uitzondering – begrijpelijk indien men bedenkt dat van de kernleden van het stadsbestuur in 1579 slechts een minderheid lidmaat was en in de jaren 1580 ook katholieken in de Veertigraad werden gekozen. Deel van dit gedachtegoed was de idee van een algemene volkskerk, waarin voor iedereen plaats zou zijn en die aan iedereen de doop zou bedienen. Tolerantie ten opzichte van andersdenkenden was het adagium evenals sterke terughoudendheid tegenover toepassing der kerkelijke tucht. Van een verplichtend opleggen van de gereformeerde belijdenisgeschriften kon geen sprake zijn. Een volledige zelfstandigheid van de kerk werd resoluut afgewezen. De inrichting van de publieke kerk zou in een door de Staten van Holland goedgekeurde kerkorde moeten worden vastgelegd, maar daarin zou de toeziende rol van de wereldlijke overheid duidelijk uit dienen te komen.

Stadsbestuur en kerkenraad

De verhouding tussen kerk en overheid was door de opstand radicaal veranderd. In de tijd der vervolgingen was de kerk gegroeid, nadrukkelijk los van de overheid. Nu begunstigde en beschermde de wereldlijke overheid de kerk. Dat betekende bijvoorbeeld, dat de overheid kerkgebouwen ter beschikking stelde, het salaris van de predikanten betaalde – uit de opbrengst van de in beslag genomen katholieke kerkelijke goederen overigens. In de praktijk was de in zelfstandigheid gegroeide kerk in sterke mate afhankelijk van die burgerlijke overheid, niet alleen in financieel opzicht maar ook op tal van andere terreinen. Onder invloed der rechtzinnige calvinisten wenste de kerk het gehele maatschappelijke leven om te vormen naar haar eigen opvattingen en normen en rekende daarbij op de actieve steun

en medewerking van het wereldlijk gezag. Zo moesten andere godsdienstige gezindten, met name de katholieken en hun vele 'stoutigheden', worden geweerd, evenals allerlei nog in zwang zijnde 'paapse' gebruiken, tovenarij, waarzeggerij en andersoortig bijgeloof. Men verlangde strikte handhaving van de rust op zondagen en kerkelijke feestdagen, en uitbanning van rederijkerij, drank en dansen, waarbij vooral de wufte bruiloftspartijen het moesten ontgelden. Dringend nodig waren maatregelen tegen het ongehuwd samenwonen, huwen van ongedoopten en te nauwe verwantschap van huwelijkspartners – grote problemen in de verwarde beginjaren van de opstand. Ook voor de dekatholisering van het onderwijs en de bestrijding van de voor de diaconale armenzorg nadelige bedelarij verlangde de kerk regelgeving door de overheid.

Leiden was wat de geografische ruimte en het bevolkingstal betreft een kleine stad met bijna middeleeuwse trekken – de laatste uitbreiding dateerde uit 1386. In 1581 telde de stad ongeveer 12.000 inwoners, nog steeds een kleine 500 minder dan tijdens het beleg.¹⁹ Dan is echter al een toename van het inwonertal op gang gekomen, die vooral in de jaren 1580 met de komst van vele personen van Zuid-Nederlandse afkomst een explosief karakter kreeg.²⁰ Dat zoveel Vlamingen en Walen naar Leiden trokken, was mede het resultaat van beleid van het stadsbestuur, dat er op gericht was de met ondergang bedreigde textielnijverheid nieuwe impulsen te geven, en wel vanuit het besef dat herstructurering dringend noodzakelijk was.²¹ Al deze nieuwkomers waren zeker geen calvinisten. Velen waren hun geboortestreek ontvlucht om economische redenen of om aan het oorlogsgeweld te ontsnappen. De overtuigde protestanten onder hen vormden echter een welkome versterking van de Leidse gereformeerde gemeente, waarin een aantal al zeer spoedig een prominente rol ging spelen. Van de in oktober 1577 voorgedragen acht ouderlingen behoorden vier tot een groep Zuid-Nederlanders, die zich na de troebelen van 1566-1567 in

Engeland hadden gevestigd en in 1577 van daar naar Leiden waren geëmigreerd.²²

In de eerste jaren van groei van de gemeente was het al enkele keren tot schermutselingen gekomen tussen de predikanten, van wie twee al na korte tijd juist wegens onderlinge meningsverschillen en ruzie met gemeenteleden waren vertrokken. Weldra ontstonden er ook wrijvingen en incidenten tussen stadsbestuur en kerkenraad, bijvoorbeeld over de plannen van de overheid tot een ingrijpende reorganisatie van de stedelijke armenzorg, over het uitlenen van predikanten aan andere gemeenten, en over de verhouding tot de classis. Tot grote ongerustheid van het stadsbestuur groeide binnen de kerkenraad de invloed der *preciezen*, waarvan de oudste predikant Pieter Cornelisz. de voornaamste pleitbezorger was. Op zijn aandringen besloot de kerkenraad geen avondgebeden te houden, aangezien deze herinnerden aan de roomse vespers. Protesten vanuit de gemeente noodzaakten de raad echter het besluit in te trekken. Wel wist de kerkenraad door te zetten, dat alle christelijke feestdagen die niet op een zondag vielen – met inbegrip van kerstmis – werden afgeschaft.²³ Een poging van de orthodoxe meerderheid in de kerkenraad om de onrechtzinnige predikant Caspar Coolhaes kwijt te raken stuitte af op een veto van het Gerecht.²⁴ Het groeiende zelfvertrouwen van de meerderheid van de kerkenraad, dat zich uitte in de drang naar een zelfstandige en onafhankelijke positie ten opzichte van de burgerlijke overheid en gevoed werd door een aantal synodale besluiten, was het stadsbestuur een doorn in het oog. Eind 1578 barstte de bom.

Van toenemende spanning naar openlijk conflict

In voorgaande jaren waren de namen van de door de kerkenraad genomineerde ouderlingen en diakenen vóór de verkiezing

door de gemeenteleden steeds ter goedkeuring voorgelegd aan het Gerecht. De kerk erkende dus het recht van medezeggenschap van de overheid bij de samenstelling van de kerkenraad. In de zomer van 1578 hadden vertegenwoordigers van alle gereformeerde kerken in de opstandige gewesten, in Dordrecht bijeen, in een kerkorde nog eens nadrukkelijk de onafhankelijkheid van de gereformeerde kerk vastgelegd. Die onafhankelijkheid hield onder meer in, dat de kerk in vrijheid haar eigen predikanten, ouderlingen en diakenen kon benoemen zonder enige bemoeienis van het wereldlijk gezag, en bovendien dat háár alleen het recht toekwam te beslissen over zaken als leer, liturgie, tuchtuitoefening en de eigen bestuurlijke inrichting.²⁵ In afwijking van de tot dusver gehanteerde praktijk, maar in overeenstemming met deze Dordtse kerkorde, stelde de Leidse kerkenraad rond kerstmis 1578 dubbeltallen op voor de kerkelijke ambtsdragers van het volgende jaar en presenteerde deze namen vervolgens aan de gemeente. De bedoeling was dat de kerkenraad een week later en afhankelijk van de raadpleging der gemeenteleden de ouderlingen en diakenen zou kiezen. Zo gebeurde het ook. Het stadsbestuur kreeg pas kennis van de namen, toen twee ouderlingen op 1 januari 1579 een lijstje met de gekozen ambtsdragers aan de burgemeesters ter bevestiging aanboden. Deze voelden zich buiten spel gezet – wat natuurlijk ook de bedoeling was. Daardoor was hen immers de gelegenheid ontnomen om eventueel onwelgevallige kandidaten te weren. Zij weigerden dan ook vooralsnog de keuze goed te keuren en vroegen de kerkenraad binnen vijf dagen een precieze beschrijving van de taken van de ouderlingen op te stellen. Daarmee begon een diepsnijdend conflict dat bijna twee jaar lang de Leidse gemoederen in heftige beroering bracht.²⁶

De beschrijving van de taken en plichten van ouderlingen kwam er al na enkele dagen, maar nu verlangde het Gerecht dat degenen die het ambt wilden vervullen het stuk moesten ondertekenen. Dat nu zagen de leden van de kerkenraad als een

onaanvaardbare onderwerping van de kerk aan het overheidsgezag. Zij stelden een nieuwe beschrijving van het ouderling-schap op, die veel dwingender en meer expliciet op de taken inging, speciaal waar het de tuchtuitoefening en het verband met het Avondmaal betrof. In de nu snel oplopende spanning koos Pieter Cornelisz. fel partij tegen de magistraat, terwijl zijn collega Coolhaes zich volledig achter het beleid van de overheid stelde. Op 30 maart 1579 tastte het stadsbestuur door: alle 24 genomineerde ouderlingen en diakenen werden op het stadhuis ontboden en kregen de vraag voorgelegd of zij bereid waren hun ambt op de door de overheid gestelde voorwaarden waar te nemen. Slechts één ouderling verklaarde zich daartoe bereid, alle overigen (van wie één op het punt stond de stad te verlaten) werden daarop ontslagen. Voorts werd de koster gedwongen de sleutel van de consistoriekamer af te geven – een duidelijk symbool: de kerk stond onder de stedelijke overheid.²⁷

Het stadsbestuur verzocht Coolhaes nieuwe ambtsdragers te zoeken. De door hem voorgedragen ouderlingen en diakenen werden dadelijk door het Gerecht benoemd, zonder enige inspraak van de kerkelijke gemeente. Op zondag 5 april 1579 verdedigde de stadssecretaris Jan van Hout in de beide hoofdkerken, na de preek en staande onder de kansel, het beleid in een redevoering die aan duidelijkheid niets te wensen overliet. Het stadsbestuur wenste geen kerk van specifiek gereformeerde signatuur met een synodale kerkorde en een straffe kerkelijke discipline, maar een open, brede stadskerk.

De ingreep van het stadsbestuur bracht de gereformeerde gemeente in heftige beroering. De oude kerkenraad wendde zich tot de Staten van Holland en de Prins van Oranje. Vanaf de kansel bezwoer Pieter Cornelisz. zijn aanhangers standvastig te blijven en voer hij bij herhaling uit tegen de regenten. Op aanbeveling van de (nieuwe) kerkenraad werd hij door het Gerecht als predikant ontslagen. De zondag daarop begon hij echter te preken in Voorschoten, voor een gehoor van een paar

honderd Leidenaars onder wie een groot aantal recentelijk uit Engeland overgekomen Zuid-Nederlanders. Binnen enkele maanden was de tegenstelling tussen stadhuis en kerk uitgelopen op een scheuring onder het kerkvolk. Natuurlijk liet deze ontwikkeling ook predikanten elders en andere kerkelijke gemeenten niet onberoerd. Streng-gereformeerden waren vooral bezorgd, dat andere stadsbesturen het Leidse voorbeeld zouden volgen. Ook in bestuurlijke kringen elders echter klonken kritische geluiden, omdat men bang was dat de onrust naar andere kerkelijke gemeenten zou overslaan. Voor de Leidse magistraat was iedere inmenging van buitenaf principieel onaanvaardbaar: het ging om een puur Leidse aangelegenheid, waarin geen enkele autoriteit buiten het stadsbestuur enige beslissingsbevoegdheid toekwam. Wel bleek het bestuur bereid de kerkorde, die door de Dordtse synode in 1578 was opgesteld en die nu door de Staten aan alle stemhebbende steden werd voorgelegd, te bestuderen.

Intussen ging het geruzie gewoon door. De tijd voor schikkingen en compromissen, waartoe wel initiatieven werden genomen, leek verder weg dan ooit. Dat bleek nog eens overduidelijk uit het door Jan van Hout opgestelde *Advies* betreffende de Dordtse kerkorde van 1578. Alle voorstellen die tot doel hadden de kerk een grotere zeggenschap te geven in het openbare leven werden afgewezen. De overheid had het recht kerkelijke ambtsdragers te benoemen en te ontslaan en toezicht uit te oefenen op de kerkenraad. Iedereen die de Bijbel erkende als het Woord van God moest welkom zijn aan de Tafel des Heren – een duidelijke afwijzing van de op exclusivisme berustende Avondmaalsleer. Ook de in het kader van de kerkelijke discipline voor de rechtzinnige gereformeerden essentiële huisbezoeken werden als riekend naar de handelwijze der Spaanse Inquisitie verworpen.²⁸

Om de kritiek waaraan het stadsbestuur zich blootgesteld zag, niet alleen vanuit het gereformeerde kamp maar ook van offi-

ciële zijde – Oranje, de Staten van Holland – te ontzenuwen droeg het stadsbestuur de bekende Haarlemse humanist en geleerde Dirck Volkertsz. Coornhert, fel bestrijder van calvinisten en elke vorm van intolerantie, bevriend bovendien met Van Hout, op een verdedigingsschrift te schrijven. Het resultaat was de *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant*, waarin de regering in een even uitvoerig als partijdig vertoog het gedrijf der kerkelijken na 1572 aan de kaak stelde en Pieter Cornelisz. brandmerkte als de 'auteur der schandaleuse discordie'.²⁹ Ook Coolhaes publiceerde begin 1580 zijn *Apologia*, waaruit ten overvloede bleek dat hij zich volledig achter de ideeën en het beleid van de stedelijke overheid schaarde.³⁰

In januari 1580 brak opnieuw strijd uit, nu tussen Coolhaes en zijn collega Lucas Hespe, de opvolger van de afgezette Cornelisz., waardoor het conflict in een nieuwe fase belandde. Aanleiding vormde de vraag of degenen die aan het Heilig Avondmaal deelnamen het volledig eens moesten zijn met wat de kerk geloofde en leerde. Hespes antwoord was bevestigend, Coolhaes nam een veel ruimer standpunt in. Hij verklaarde ook zich alleen aan de Bijbel als Gods Woord te willen onderwerpen, niet aan de door mensen in het leven geroepen instellingen als classis en synodes. Opnieuw mengden de Staten van Holland, daartoe opgeroepen door de oude afgezette kerkenraad, zich in het Leidse conflict. Op 6 april 1580 legden zij zowel Hespe als Coolhaes een preekverbod op, doch het stadsbestuur droeg Coolhaes op met preken voort te gaan. Ook nu weer zette Coolhaes, die ook in zijn latere leven een vruchtbaar scribent zou blijken, zich aan de opstelling van een sterk apologetisch geschrift, dat nog in 1580 het licht zag onder de titel *Breeder bericht van die scheuringe der kercken Christi tot Leyden*.³¹

Voor het vinden van een oplossing deed het stadsbestuur tenslotte een beroep op een Antwerpse predikant, de uit Friesland afkomstige Ysbrand Trabius (of Ysbrand Balck). Op de dag van diens aankomst in Leiden – het was inmiddels 15 juli

geworden – legde Coolhaes vrijwillig zijn ambt neer. Samen met een regent van het Statencollege en de rector van de Latijnse school werkte Trabius een voorstel uit, dat voor de strijdende partijen aanvaardbaar bleek. Acht arbiters – vier gekozen door de oude kerkenraad en vier aangewezen door de magistraat, vier vooraanstande leken en vier predikanten ook – zouden het geschil nauwgezet onderzoeken en vervolgens met aanbevelingen met een bindend karakter komen.

Het 'Arbitraal accoord' (29 oktober 1580)

Na wekenlange besprekingen en onderhandelingen kwam op 29 oktober 1580 het *Arbitraal Accoord* tot stand, dat het formele eind van de tweedracht tussen kerk en stadhuis betekende.³²

De overeenkomst behelsde onder andere het volgende. Pieter Cornelisz. en zijn aanhangers zouden tegenover de gemeente schuld moeten belijden voor hun aandeel in de geschillen, waarin zij 'buyten de palen van behoorlicke obedientie' aan de magistraat waren gegaan. Van Caspar Coolhaes werd verlangd, dat hij publiekelijk om vergiffenis zou vragen en zich bereid zou tonen zich te onderwerpen aan uitspraken van classis en synode. Beide predikanten werden opnieuw tot de kansel toegelaten, en de in mei 1579 niet volgens de regels plaatsgevonden beroeping van de predikant Johannes Hallius werd goedgekeurd. Met betrekking tot de verkiezing van ouderlingen en diakenen – en daarover was de strijd eind 1578 ontbrand – werd vastgelegd, dat de kerkenraad voortaan een aantal personen aan de magistraat zou voordragen, en wel eenderde meer dan nodig waren. De magistraat koos dus tweederde van het aantal voorgedragen personen en kon derhalve binnen een kleine marge onwelgevallige kandidaten weren. Daarnaast kreeg de magistraat het recht twee regeringsleden aan te wijzen, die als

'insienders ende toehoorders' en zonder stemrecht alle vergaderingen van de kerkenraad zouden bijwonen.

Het akkoord had alle trekken van een moeizaam totstandgekomen compromis. Desondanks is het niet moeilijk te constateren, dat de kerkelijke partij aan het langste eind trok. De door de stadsregering om zijn houding en opvattingen aan de kant gezette Pieter Cornelisz. beklom opnieuw de kansel. Bovendien: de kerkenraad bepaalde wie voor het ambt van ouderling of diaken in aanmerking kwamen. Bij de benoeming van kerkelijke ambtsdragers kon de stedelijke overheid zich slechts bewegen binnen grenzen die door de kerkenraad werden vastgesteld. Het stadsbestuur moest tevens in feite aanvaarden, dat de Leidse gereformeerde gemeente niet op zichzelf stond, maar deel uitmaakte van een bovenstedelijke organisatie. Deze duidelijke winstpunten brachten de rechtzinnige gereformeerden tot aanvaarding van de overeenkomst, die bovendien in hun ogen slechts een voorlopig karakter kon dragen. Eens immers zou een veel acceptabelere algemeen geldige kerkorde, door synode en Staten goedgekeurd, deze plaatselijke regeling moeten vervangen.³³

Nog een andere tegenslag kreeg het stadsbestuur te verwerken. Coolhaes mocht dan wel zijn dienst als predikant hervatten, voor de strikte gereformeerden waren diens libertijnse opvattingen begrijpelijk genoeg onverdraaglijk en gevaarlijk.³⁴ In 1581 begonnen zij dan ook met instemming van de Hollandse Staten de procedure die uiteindelijk op 25 maart 1582 leidde tot zijn excommunicatie door de in Haarlem bijeengekomen provinciale synode. Hoewel de Leidse bestuurders vooral door het benadrukken van de eigen rechten van de stad Coolhaes tot het laatst toe hun steun verleenden, moesten zij zich tenslotte neerleggen bij de synodale beslissing. Zij bleven hem echter financieel ondersteunen, tot hij in staat was zelf in de behoeften van zijn grote gezin met zeventien kinderen en een ziekelijke echtgenote te voorzien. In 1586 werd zijn excommunicatie

opgeheven, waarna hij zich als fabrikant van geneeskrachtige oliën in Amsterdam vestigde. Zoals zijn vele publicaties bewijzen, bleef hij zijn fel anti-calvinistische opvattingen trouw. Hij overleed in 1615.

Opnieuw spanningen: de samenzwering van oktober 1587

De scheuring der voorgaande jaren had diepe voren getrokken in de kerkelijke gemeente: op Pinksterzondag 1582 namen slechts 120 personen deel aan het Avondmaal.³⁵ De betrekkelijke stilte na het *Arbitraal accord* leek gedeeltelijk haar wortels te hebben in onverschillige afzijdigheid. De principiële meningsverschillen bleven, al kwamen zij niet aan de oppervlakte. Het aantrekken van 'vreedzame' predikanten bleek ook nu uiterst moeilijk, het behouden al evenzeer. Het stadsbestuur was er vooral op uit de rust in de gemeente te bewaren. Om de continuïteit in de kerkenraad te waarborgen koos het voor de jaren 1582-1584 steeds dezelfde vier personen tot ouderling.³⁶ Maar dan, in de zomer van 1584, ontstaan er blijkbaar opeens problemen. Het aantal ouderlingen stijgt van vier naar acht, en in 1587 zelfs naar twaalf. De magistraat passeert enkele kandidaten van de kerkenraad. Deze laat in 1586 voor het jaar daarop vijf van de zittende ouderlingen vallen en vervangt hen door nieuwelingen. En het meest opvallend wellicht: maar liefst negen van de twaalf ouderlingen zijn in 1587 afkomstig uit de kringen van Brabantse en Vlaamse immigranten, waarvan de toestroom sinds enkele jaren een explosieve groei heeft vertoond.³⁷

Deze op grote interne spanningen duidende veranderingen in de samenstelling van de kerkenraad in de jaren 1585-1587 zijn naar alle waarschijnlijkheid een symptoom van de groeiende invloed der streng-gereformeerden. Deze ergerden zich in toenemende mate aan het gedrag van de predikant Petrus Hackius,

wiens opvattingen over huisbezoeken en kerkelijke tucht en over de verhouding tussen stadhuis en kerk grote gelijkenis vertoonden met die van Coolhaes.³⁸ Zij waren bovendien zeer verontwaardigd over het stadsbestuur, dat weliswaar in het geschil met Hackius zeer voorzichtig opereerde, maar in de gewestelijke politiek op het punt van de relatie tussen kerk en staat een duidelijk anti-calvinistisch standpunt innam.³⁹ De precieze calvinisten, en vooral de Vlaamse en Brabantse nieuwkomers stelden hun hoop op de door de Engelse koningin Elisabeth naar de Nederlanden gezonden graaf van Leicester, die als landvoogd een krachtige oorlogvoering voorstond, zich met calvinistische adviseurs omringde en zich geheel achter de *preciezen* stelde. Dat laatste was één van de redenen waarom hij al snel in botsing kwam met de Hollandse regenten. Het Leidse stadsbestuur had bovendien een eigen reden om Leicester te wantrouwen, omdat hij het plan zou hebben de universiteit naar Utrecht te verplaatsen.

In die sfeer van groeiende tegenstellingen kwam het in Leiden tot de bekende samenzwering met als doel de stad door aan Leicester getrouwe troepen te doen bezetten en enkele kopstukken van de Leidse regering zoals Pieter Adriaensz. van der Werff en Jan van Hout alsmede de hier woonachtige vroegere landsadvocaat Paulus Buys te arresteren.⁴⁰ Het plan lekte uit, enkele samenzweerders werden gevangen genomen en ter dood gebracht, andere wisten te ontkomen. Duidelijk was in ieder geval dat een aantal samenzweerders tot de leidende kringen binnen de kerk behoorde, zoals de predikant Christiaan van den Wouwer, de theologische hoogleraar en voordien korte tijd Leids predikant Adrianus Saravia, zeer strijdvaardig calvinist en geboortig uit Artois, alsmede de ouderlingen Jacques Valmaer en Jan Cabbeljau, beiden eveneens afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden.

Gevolgen voor de verhouding tussen stadhuis en kerk

De mislukte samenzwering van oktober 1587 verzwakte de positie van de strikte calvinisten binnen de Leidse kerkgemeenschap als geheel alsook in de kerkenraad. Dit gaf het stadsbestuur de kans om, binnen de grenzen van het *Arbitraal accoord* uiteraard, op termijn de samenstelling van de raad te beïnvloeden. Het aantal ouderlingen werd van twaalf naar acht teruggebracht, en in enkele jaren verdwenen daaruit degenen die in 1586 en 1587 de raad een calvinistisch stempel hadden gegeven. Personen die in 1585 hun ouderlingsschap hadden moeten opgeven, keerden terug. Het aandeel van de Zuid-Nederlanders in de kerkenraad slonk tot slechts een enkele representant.⁴¹ Het woord 'Vlaming' had de depreciatieve betekenis van godsdienstig ijveraar en fanaat gekregen – hoezeer vaak ook ten onrechte.

Bovendien: het stadsbestuur had een duidelijke les geleerd: de kerkenraad was een belangrijk kerkelijk orgaan. Voorheen hadden bestuurders zich niet verwaardigd daarin zitting te nemen. Het waren betrekkelijk eenvoudige lieden, die als ouderling mede leiding gaven aan de kerk. Na 1587 veranderde dat: bestuurders en notabelen (onder wie professoren) gaven in de jaren 1590 de toon aan.⁴² Omdat in kerkenraad en magistraat een gelijkgezinde elite domineerde, verdween de felle spanning die de verhouding tussen kerk en stadhuis de afgelopen tijd had beheerst. De beginselen echter, die blijkens het befaamde incident in de Pieterskerk aan de begrippen *libertas* en *religio* ten grondslag lagen, hadden nog niets van hun geladenheid verloren. De problemen tussen staat en kerk waren nog lang niet opgelost.

Noten

- 1 Later werden eveneens papieren munten van vijf stuivers geslagen. Al heel snel kwamen vervalsingen op de markt. Zie E.J.A. van Beek, 'De munten van Leiden, geslagen tijdens de belegeringen van 1573 en 1574', *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (in het vervolg: *Leids jaarboekje*) 66 (1974) 51-61.
- 2 G. Brandt, *Historie der Reformatie* (Amsterdam 1671) I, 554. Tijdens het beleg werd de gemeente bijgestaan door twee predikanten, Pieter Cornelisz. en Claes Jansz. Verstroot. Wie van hen vanaf de kansel tegen het stadsbestuur uitvoer, is niet bekend. Zie Rosemary L. Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 132-134 en noot 67.
- 3 Een uitvoerige beschrijving van de bestuurlijke inrichting geeft Sterling A. Lamet, *Men in government: The patriciate of Leiden, 1550-1600* (Dissertatie University of Massachusetts, 1979) 79-125. Voor een handzaam overzicht zie Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 10-28.
- 4 De oud-burgemeester Willem Jan Reyersz. van Heemskerck (1526-1592), die vanuit zijn Emdense ballingschap Oranje steunde, was al eerder naar Leiden teruggekeerd; zie J.J. Woltjer, 'De "alderijcste" te Leiden in 1584', in: Dick E.H. de Boer (ed.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 27. Hij speelde tijdens de Opstand een grote rol zowel in de Leidse als de gewestelijke politiek. Over hem: Noordam, *Geringde buffels*, 20-23, en R.E.O. Ekkart, 'Sleutelfiguren', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 208-209.

- 5 W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', *Leids jaarboekje* 48 (1956) 68-86. Lamet, *Men in government*, 278-279, 281-282 en 314-315 (n. 21).
- 6 Lamet, *Men in government*, 282. De twee aangeklaagden waren Claes Jansz. Brandt (1533-vóór 1578) en Jacob Thomasz. van Swieten (1539-1606), beiden sinds november 1572 lid van de Veertigraad.
- 7 Op de cruciale rol van de middengroepen in de Opstand heeft in een aantal publicaties vooral J.J. Woltjer gewezen. Enkele belangrijke artikelen, waarin dit aspect aan de orde komt, zijn gebundeld in zijn *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994).
- 8 Over deze zuivering Lamet, *Men in government*, 283-285 en Noordam, *Geringde buffels*, 10 en 28.
- 9 Woltjer, 'Opstand en onafhankelijkheid' en 'De vredemakers' in Idem, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 9-63 en 64-88.
- 10 De hierna gegeven voorbeelden zijn voornamelijk ontleend aan Noordam, *Geringde buffels*, 16, 28-29.
- 11 Lamet, *Men in government*, 308 en 325 (n. 100). Hij vermeldt tevens klachten van gereformeerde zijde, 'dat bij de laatste vernieuwing van de Regering meest Papisten, of afvallingen van de religie in de wet, in de vroedschap, en andere ampten des staats gesteld zijn...'. Ibidem, 325 (n. 101).

- 12 H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius en de remonstranten* (2 dln., Amsterdam 1856-1858) I, 91. Coolhaes sprak in dit verband van 'regeringsleden', waarmee alleen de burgemeesters, schout en schepenen kunnen zijn bedoeld, niet de gehele Veertigraad.
- 13 P.A.M. Geurts, 'Een zoon van Pieter Adriaansz. van der Werff op een katholieke school?', *Leids jaarboekje* 51 (1959) 95-98, en Idem, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit* (Utrecht/Antwerpen 1964).
- 14 Wat over deze begintijd bekend is danken we aan Rosemary L. Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 126-144.
- 15 Ibidem, 135.
- 16 A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (2 dln., Delft 1994) I, 203-204.
- 17 Alastair Duke en Rosemary L. Jones, 'Towards a reformed polity in Holland, 1572-78', in: Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990) 199-226, speciaal 212-214.
- 18 W. Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 358-372.
- 19 F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 19 (Wageningen 1975) 147.

- D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986) 16.
- 20 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795', in: Jaap Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 39-85. Over de instroom van Vlaamse textielwerkers: Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropes textiel-migratiesysteem, 1580-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138-167.
- 21 H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Con-junctuur & continuïteit* (Hilversum 1998) 184-185.
- 22 Christine J. Kooi, *The Reformed community of Leiden, 1572-1620* (Diss. Yale University 1993) 57-58. Mijn bijzondere dank gaat uit naar de schrijfster voor de mij verleende toestemming haar niet gepubliceerde dissertatie te raadplegen en naar Dr. J.J. Woltjer te Oegstgeest voor zijn bemiddelende rol hierbij.
- 23 Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes I*, 51-52.
- 24 Ibidem, 60-61.
- 25 Kooi, *The Reformed community of Leiden*, 76, karakteriseert de kerkorde van 1578 als 'a product of the Reformed Church triumphant, at the zenith of its influence and power in the Revolt of the Netherlands'.
- 26 Het conflict wordt uitvoerig beschreven in Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes I*, 64-187, vanuit de vele geschriften van de predikant en daardoor met alle nadruk op diens rol en opvattingen. Op grond van zijn tolerantie en gematigdheid

- alsook zijn visie op de verhouding tussen kerk en staat stempelt de auteur hem tot 'de voorloper van Arminius en der Remonstranten', de kerkelijke gemeenschap waartoe de biograaf zelf behoorde. Coolhaes' godsdienstige opvattingen staan centraal in J. Kamphuis, *Kerkelijke besluitvaardigheid. Over de bevestiging van het gereformeerde kerkverband in de jaren 1574 tot 1581/2 ondanks de oppositie van het confessioneel en kerkelijk indifferentisme, zoals deze oppositie inzonderheid vanuit Leiden werd gevoerd* (Groningen 1970). In dit werk van de Kamper hoogleraar in de kerkgeschiedenis wordt het heterodoxe gedachtegoed van Coolhaes sterk afwijzend als 'confessioneel en kerkelijk indifferentisme' gekarakteriseerd. Het meest evenwichtig is de meest recente beschrijving van het conflict door Kooi, *The Reformed community*, 75-133. De schrijfster geeft nadrukkelijk aandacht aan de strijd over de benoeming van de ouderlingen en diakenen en aan de context waarin de twist geplaagd moet worden. Bovendien wijst zij er terecht op, dat de gangbare karakterisering als 'de affaire Coolhaes' in dit licht enigszins misleidend is.
- 27 Kooi, *The Reformed community*, 87-88.
- 28 Voor de volledige tekst zie J.C. Overvoorde (ed.), 'Advies van burgemeesters en gerecht van Leiden aan de Staten van Holland over de acta van de in 1578 te Dordrecht gehouden synode', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 9 (1912) 117-149. Een heldere samenvatting geeft Kooi, *The Reformed community*, 104-107.
- 29 Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes I*, 128; Kooi, *The Reformed community*, 109-113.

- 30 Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes* I, 137-166. Het uitvoerige stuk is kenmerkend voor zijn fel anti-calvinistische kerkelijke en godsdienstige opvattingen.
- 31 Dit *Breeder bericht* geeft bijzonderheden over het verloop van de controverse, uiteraard vanuit het gezichtspunt van de auteur. Zie Kooi, *The Reformed community*, 120-125.
- 32 Zie voor de totstandkoming en de inhoud van deze overeenkomst Ibidem, 126-133.
- 33 Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh. Verkenningen naar de positie van de kerkeraad in twee Hollandse steden in de zestiende eeuw* (Leiden 1985) 5-6; voorts Kooi, *The Reformed community*, 132-133.
- 34 Tot de felste tegenstanders van Coolhaes behoorde de uitgesproken calvinist Lambert Daneau, die in maart 1581 vanuit Genève naar Leiden kwam wegens zijn benoeming tot hoogleraar in de theologie. Op verzoek van het stadsbestuur nam hij op zich als Leids predikant ten behoeve van het toenemende aantal 'Walen' in het Frans te preken. Geheel in overeenstemming met zijn calvinistische opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat ging hij er in juli 1581 toe over een kerkenraad te installeren, zonder zich te bekommeren om het *Arbitraal accoord* en zonder de stadsregering te raadplegen. Het conflict met het stadsbestuur dat hiervan het gevolg was, eindigde met zijn ontslag en vertrek uit Leiden in 1582. Zie: Olivier Fatio, *Nihil pulchrius ordine. Contribution à l'étude de l'établissement de la discipline ecclésiastique aux Pays-Bas ou Lambert Daneau aux Pays-Bas (1581-1583)*. Kerkhistorische bijdragen II (Leiden 1971).

- 35 Kooi, *The Reformed community*, 153.
- 36 Ibidem, 154.
- 37 Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 6.
- 38 Kooi, 'Pharisees and Hypocrites: A Public Debate over Church Discipline in Leiden, 1586', *Archiv für Reformationsgeschichte* 88 (1997) 258-278. Hackius werd in 1586 als predikant geschorst tot hij berouw zou tonen. Pas na drie jaar kwam een verzoening tot stand en beklom hij weer de kansel. Na nieuwe moeilijkheden werd hij in 1595 ontslagen (NNBW 6, 661-662).
- 39 Leiden steunde de concept-kerkorde, in 1583 opgesteld door de Staten van Holland, waarin aan de burgerlijke overheid grote zeggenschap in kerkelijke aangelegenheden werd gegeven. Het kwam overigens niet tot invoering. Zie C. Hooijer (ed.), *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeente (1563-1638)* (Zaltbommel 1865) 225-245.
- 40 W. Bisschop, *De woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden, 1586 en 1587* (Leiden 1867).
- 41 Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 7-8. Woltjers conclusies zijn nader uitgewerkt in Kooi, *The Reformed community*, 192-202.
- 42 Ibidem.

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Den Haag
Druk en afwerking: ATON Print bv, Meppel

Een van de beroemdste wapenfeiten uit onze vaderlandse geschiedenis is het Leids Ontzet in 1574, dat tot op de dag van vandaag jaarlijks op 3 oktober wordt gevierd, met hutspot, haring en wittebrood. Tijdens het beleg trad tussen stadbestuurders en overtuigde gereformeerden verdeeldheid aan de dag over het karakter van het verzet tegen de Spanjaarden: ging het 'om de religie of om de vrijheid'?

Dit boekje bevat de uitgewerkte tekst van een lezing die Jan de Jongste in 1998 hield ter gelegenheid van het Leids Ontzet. De Jongste brengt ons midden in het spanningsveld tussen kerk en stadhuis. Binnen enkele jaren na het Ontzet groeiden de tegenstellingen uit tot een heftig en langdurig conflict, waarin het stadsbestuur en de door het grootste deel van het gereformeerde kerkvolk gesteunde kerkenraad scherp tegenover elkaar kwamen te staan met een scheuring binnen de kerk als gevolg. Beginselen en macht speelden hierbij de hoofdrol.

ISBN 90 12 08802 X

Sdu Uitgevers